

Pokój wszechświata i pokój między ludźmi według *Listu do Kościoła w Koryncie* św. Klemensa Rzymskiego

**The Peace of the Universe and Peace among People
according to the *Letter to the Church in Corinth* by Saint Clement of Rome**

Ks. Waldemar Turek¹

Abstract: The presented study concerns the issue of peace in the universe and peace between people according to the *Letter to the Church in Corinth* by St. Clement of Rome, especially the section from Chapter 19, 2 to Chapter 23, 5. Firstly, the main purpose of the Letter is explained in presented paper. Then, the idea of peace in the created world is presented with reference to some elements of Greek philosophy and their presence and place in the thought of the author of the Letter, as well as an analysis of the biblical argumentation employed by Saint Clement. Finally, the theme of universal peace is presented as a model for the Corinthian community and, to some extent, for all Christians. The study reveals the author of the Letter as a man possessed of a solid knowledge of Greek philosophy, the Jewish tradition, and, above all, Christian doctrine. His argumentation relies primarily on biblical elements taken from the Old Testament, which definitely outweigh the elements of Greek philosophy.

Keywords: Clement of Rome; Corinth; universe; harmony; concord; peace

List do Kościoła w Koryncie św. Klemensa Rzymskiego² był i jest analizowany przez wielu ekspertów zwłaszcza z punktu widzenia historycznego, dogmatycznego i liturgicznego³. Zdecydowanie mniej studiów

¹ Ks. dr hab. Waldemar Turek, Università Pontificia Salesiana, Rzym, Włochy, kierownik Sekcji Łacińskiej Sekretariatu Stanu Stolicy Apostolskiej; e-mail: turekwald@gmail.com, turek@tiscalinet.it; ORCID: 0000-0002-8126-4125.

² W opracowaniu korzystamy z następującego wydania krytycznego dokumentu: Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios*, ed. E. Prinzivalli – M. Simonetti, w: *Seguendo Gesù*, TCO 1, Milano 2010, s. 180-274 oraz z tłumaczenia polskiego: A. Świderkówna, w: *Pierwsi świadkowie. Św. Klemens Rzymski. List do Kościoła w Koryncie*, BOK 10, Kraków 1998, s. 51-81.

³ Zainteresowanych wykazem podstawowych publikacji w języku polskim i w językach obcych dotyczących życia i działalności św. Klemensa Rzymskiego oraz jego *Listu* odsyłam do: M. Starowieyski, *Klemens Rzymski*, NSWP 605-607. Z polskich publikacji dotyczących *Listu* opublikowanych w ostatnich dwudziestu latach zob. W. Turek, *Prima Clementis: zagadnienie prymatu biskupa Rzymu w ujęciu współczesnych*

dotyczy tematów związanych jedynie pośrednio z teologią oraz tych, w których można, przynajmniej wedle niektórych badaczy, dostrzec obecność elementów myśli greckiej, np. stoickiego opisu harmonii świata. Celem niniejszego opracowania zatem będzie analiza filologiczna i źródłowa tych fragmentów *Listu*, które przedstawiają ideę pokoju⁴ i harmonii stworzonego przez Boga świata jako wzoru dla skłóconych koryntian, zachęcanych do zgody i wzajemnej współpracy. W rzeczywistości bowiem: „Wielki Pan i Stwórca wszechświata chciał, aby w pokoju i zgodzie (ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμολοίᾳ) żyło wszystko, wszystkim też stworzeniom czyni dobrze, a przeobficie obdarza zwłaszcza nas, którzy uciekamy się do Jego miłosierdzia przez Pana naszego Jezusa Chrystusa”⁵. Tak zarysowany i interesujący nas temat jest podjęty przez św. Klemensa Rzymskiego przede wszystkim w tej części jego *Listu do Kościoła w Koryncie*, która w polskim wydaniu nosi tytuł *Pokój wszechświata i pokój między ludźmi* i obejmuje rozdziały od 19, 2 do 23, 5.

Aby osiągnąć cel opracowania, dzielę je na kilka części. Najpierw ukazuję główny cel *Listu*, następnie przedstawiam ideę pokoju stworzonego świata z odniesieniem do niektórych elementów filozofii greckiej i próbuję odpowiedzieć na pytanie dotyczące ich rzeczywistej obecności i roli w wykładzie autora *Listu*. Potem analizuję argumentację biblijną, zasadniczą dla wyводу św. Klemensa Rzymskiego. Na zakończenie zaś podejmuję temat pokoju wszechświata jako wzoru dla wspólnoty koryntkiej i, w jakiejś mierze, dla wszystkich chrześcijan.

1. Główny cel *Listu*

Biskup Rzymu tak prezentuje główny cel swojego *Listu*:

Skoro więc mamy udział w tych niezliczonych, wielkich i chwalebnych dziełach, skierujmy teraz znowu wszystkie nasze wysiłki ku pokojowi (τῆς

opracowań patrystycznych, VoxP 46-47 (2004) s. 33-49; N. Widok, *Droga dążenia do świętości według Klemensa Rzymskiego*, VoxP 57 (2012) s. 721-729; N. Widok, *Klemens Rzymski o sukcesji apostoelskiej*, VoxP 62 (2014) s. 542-550; W. Turek, *Bóg, w którego wierzą chrześcijanie według 'Prima Clementis'*, VoxP 61 (2014) s. 269-282.

⁴ Warto w tym miejscu zauważyć, że słowo „pokój” pojawia się w *Liście do Kościoła w Koryncie* św. Klemensa Rzymskiego 7 razy. Zob. A. Hamman – M. Flores Colín, *Pace*, NDPAC III 3719.

⁵ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios* XX 11, TCO 1, s. 212, BOK 10, s. 61.

εἰρήνης), który jest od początku wskazanym nam celem. Utkwijmy wzrok w Ojcu i Stwórcy całego wszechświata i nie pozwólmy sobie wydrzeć Jego wspaniałych a bezcennych darów, jego dobrodziejstw, jakich w pokoju (τῆς εἰρήνης) nam użycza⁶.

Zauważmy kilka elementów tego tekstu, bogatego od strony treściowej, związanych z tematem podejmowanym w tym opracowaniu. Przede wszystkim trzeba podkreślić, że Bóg opisany w tym fragmencie jest pojmowany jako Ojciec stwarzający cały wszechświat oraz jako ten, który obdarza ludzi swoimi dobrodziejstwami, zwłaszcza pokojem. Tak przedstawiany Bóg jest częstym motywem w literaturze judaistyczno-hellenistycznej, np. u Filona Aleksandryjskiego. Podobnie u tego samego autora znajdują się określenia „ojciec” i „stwórca” razem użyte⁷.

Gdy chodzi o samo wyrażenie „Stwórca całego wszechświata”, można odnaleźć podobne określenia w Piśmie Świętym: „Wtedy przykazał mi Stwórca wszystkiego” (Syr 24,8); „Modlitwa brzmiała w ten sposób: Panie, Panie Boże, Stwórcu wszystkiego, straszliwy i mocny, sprawiedliwy i miłosierny” (2Mch 1,24).

Ponadto trzeba dostrzec, że w krótkim, przytoczonym wyżej, fragmencie *Listu* mamy dwa razy użyte słowo „pokój”. Najpierw św. Klemens Rzymski posługuje się nim, ukazując główny cel pisma: zaprowadzenie pokoju wśród mieszkańców Koryntu, a następnie, gdy podaje charakterystykę samego Boga rozdającego właśnie w pokoju bezcenne dary. Biskup Rzymu zachęca później do patrzenia na Boga „w myśli” i podziwiania Jego cierpliwości: „Patrzymy na Niego w myśli i oglądamy oczyma duszy Jego wielką cierpliwość w urzeczywistnianiu swoich zamysłów, pomyślmy jak pobłażliwy jest dla wszystkich swoich stworzeń!”⁸. Zwrot „oglądamy oczyma duszy” jest typowy dla filozofii platońskiej. Z kolei słowa o wielkiej cierpliwości i pobłażliwości Boga kierują naszą myśl w stronę stoicyzmu, jak też judaizmu helleńskiego, ale przede wszystkim do pewnych idei zawartych w Starym Testamencie,

⁶ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios* XIX 2, TCO 1, s. 208, 210, BOK 10, s. 60.

⁷ Zob. E. Prinzivalli, *La Lettera di Clemente ai Corinzi. Commento*, TCO 1, s. 480: „La rivelazione di Dio come padre nell’opera di creazione è un tema diffuso nella letteratura giudaico-ellenistica: Filone, *De posteritate Caini* 175; *Legum allegoriae* I 18; *Quod deterius potiori insidiari soleat* 147. I termini padre e creatore figurano insieme in Filone, *De ebrietate* 42; *De virtutibus* 179”.

⁸ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios* XIX 3, TCO 1, s. 210, BOK 10, s. 60.

np. w Księdze Psalmów: „Ale Ty, Panie, jesteś Bogiem miłosiernym i łagodnym, nieskorym do gniewu, bogatym w łaskę i wierność” (Ps 85,15).

2. Pokój stworzonego świata

Fragment 20, 1-12 *Listu* był i jest do dzisiaj postrzegany przez niektórych znawców jako mocno zależny od filozofii greckiej, szczególnie tej stoickiej⁹. Inni badacze ukazują, że także w innych środowiskach można dostrzec ideę uporządkowanego kosmosu. Okazuje się bowiem, że pojęcia użyte w *Liście*, charakterystyczne dla filozofii stoickiej, należą także do terminologii Filona Aleksandryjskiego¹⁰. Argumentacja pierwszych, czyli ukazujących mocną zależność dzieła Klemensa Rzymskiego od filozofii greckiej, opiera się głównie, choć niewyłącznie, na podziale omawianego fragmentu na cztery części, odpowiadające ich zdaniem koncepcji czterech żywiołów prezentowanych przez starożytną filozofię grecką.

Za jej twórcę uważa się Empedoklesa, filozofa żyjącego w V wieku przed Chrystusem. Przyjął on w znacznej mierze poglądy Parmenidesa, według którego to, co prawdziwie istnieje, jest wieczne, niezniszczalne i niezmiennie. Szukając następnie, tak jak to czyniło wielu starożytnych filozofów greckich, zasady bytu (ἀρχή), wskazywał on na cztery rzeczywistości, zwane najpierw korzeniami (ρίζαι), a następnie „żywiołami” albo „elementami” (στοιχεῖα). Są to ziemia, woda, powietrze i ogień. Elementy te są wieczne, bo „to, co jest”, nie powstaje, nie przemija i jest niezmiennie. Oprócz tych czterech elementów, które są bierne, Empedokles wprowadził dwa elementy czynne: miłość (φιλία) i waśń (νεῖκος), często zwaną niezgodą lub nienawiścią. Opierając się na rzeczywistości, Empedokles przystąpił do wyjaśniania świata i dokonujących się w nim przemian.

Wracając teraz do odnośnego tekstu *Listu do Kościoła w Koryncie*, można go podzielić – mówią zwolennicy jego zależności od filozofii greckiej – właśnie według schematu czterech pierwiastków, poczynając od ognia, choć sam termin w *Liście* się nie pojawia.

⁹ Zainteresowanych tematem, opiniami odnośnych badaczy odsyłam do opracowania: A. Lindemann, *Die Clemensbriefe*, Tübingen 1992, s. 76-77; H.E. Lona, *Der Erste Clemensbriefe*, Göttingen 1998, s. 267-272.

¹⁰ Szczególnie ważne w tym względzie jest opracowanie J.P. Martin, *Prima Clementis: ¿Estoicismo o Filonismo?*, „Salmaticensis” 41 (1994) s. 5-35.

3. Ogień

Niebiosa obracają się pod Jego ręką i w pokoju (ἐν εἰρήνῃ) są Mu posłuszne. Dzień i noc odbywają drogę przez Niego im wyznaczoną¹¹, nigdy sobie wzajemnie nie przeszkadzając. Słońce, księżyc i chóry gwiazd biegną w zgodzie (ἐν ὁμοιοῖα) po wytyczonych im orbitach i ani na chwilę z nich nie zbaczają¹².

Bez szczegółowej analizy warto zwrócić uwagę na dwa ważne, z punktu widzenia naszego tematu, sformułowania występujące w przytoczonym tekście: „w pokoju” i „w zgodzie”. „W pokoju” obracają się niebiosy kierowane Bożą ręką, „w zgodzie” poruszają się po orbitach słońce, księżyc i chóry gwiazd.

4. Ziemia

Ziemia brzemienna we właściwych porach rodzi zgodnie z jego wolą przeobfite pożywienie dla ludzi, zwierząt i wszystkich istot, jakie na niej żyją, nie buntuje się ani nie próbuje zmieniać tego, co On postanowił. W niezgłębionych otchłaniach przepaści i niezbadanych krainach podziemia te same rządzą prawa (κρίματα)¹³.

W tym tekście istotnym słowem jest prawo, a właściwie zespół praw, którymi rządzą się zarówno ziemia, jak i niezbadane krainy przepaści. Niektórzy badacze dostrzegają tutaj echo słów Ps 104,7: „On, JHWH, jest naszym Bogiem, Jego wyroki obejmują świat cały”.

¹¹ Niektórzy tłumacze dostrzegają w tym tekście pewien związek z opisem stworzenia świata ukazanym w Rdz 1,5n. Zob. A. Świderkówna, *Św. Klemens Rzymski. List do Kościoła w Koryncie. Przypisy*, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich. Św. Polikarp ze Smyrny. List do Kościoła w Filippi*, red. M. Starowieyski, BOK 10, Kraków 1998, s. 84.

¹² Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios* XX 1-3, TCO 1, s. 210, BOK 10, s. 60.

¹³ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios* XX 4-5, TCO 1, s. 210, BOK 10, s. 60.

5. Woda

Bezkresne morze, mieszcząc się w ogromnej czaszy, jaką dla niego ukształtował, nie przekracza granic, w których je zamknął, ale jak mu rozkazał (διέταξεν), tak postępuje. Rzekł bowiem: Dokąd dojdiesz, a fale twoje będą rozbijać się w tobie¹⁴. Ocean nieprzebyty dla człowieka i znajdujące się w nim światy słuchają tych samych rozkazów Pana¹⁵.

Idea autora jest ciągle ta sama: pokazać, w jaki sposób wszystkie elementy świata stworzonego słuchają tych samych poleceń Boga. W tekście zwraca się uwagę na czasownik „rozkazał” – Bóg „rozkazał” bezkresnemu morzu, które „postępuje” wedle poleceń boskich.

6. Powietrze

Kolejne wiosny, lata, jesienie i zimy w pokoju jedno drugiemu ustępują miejsca. Wiatry w czasie stosownym opuszczają swoje mieszkania, wypełniając bezbłędnie swoją służbę. Wiecznie bijące źródła, stworzone dla przyjemności i dla zdrowia ludzi, pozwalają im bez chwili przerwy czerpać życie ze swoich piersi. Najmniejsze nawet zwierzęta spotykają się w zgodzie i pokoju (ἐν ὁμονοίᾳ καὶ εἰρήνῃ)¹⁶.

Także w odniesieniu do „powietrza”, czyli pór roku, wiatru i źródeł, najmniejszych nawet zwierząt w nich się poruszających, można użyć tych samych dwóch terminów, które zauważyliśmy w opisie dotyczącym „ognia”, czyli sfer niebiańskich: zgody i pokoju.

7. Argumentacja biblijna

Czy rzeczywiście przytoczone fragmenty zostały napisane pod wyraźnym wpływem filozofii greckiej? Co więcej, czy można coś takiego

¹⁴ Zob. Hi 38,11: „I rzekłem: Aż dotąd, nie dalej! Tu zapora dla twoich fal nadętych”.

¹⁵ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios* XX 6-8, TCO 1, s. 210, BOK 10, s. 60.

¹⁶ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios* XX 9-10, TCO 1, s. 210-212, BOK 10, s. 60-61.

powiedzieć o całym dokumencie św. Klemensa Rzymskiego? Aby odpowiedzieć na to pytanie, przyjrzyjmy się *Listowi* pod kątem obecności cytatów biblijnych.

Biorąc pod uwagę chronologię i orientacyjny czas powstania *Listu* (96-98 po Chrystusie), dostrzega się, że dla autora analizowanego dzieła Stary Testament jest jedynym pismem natchnionym¹⁷, a idea Nowego Testamentu jeszcze nie istniała. Autor docenia i zaleca studium Pisma Świętego, a poznanie identyfikuje z nauką pochodzącą ze Starego Testamentu. Około jednej czwartej *Listu* zajmują cytaty (ok. 70) ze Starego Testamentu, przede wszystkim z Księgi Psalmów, Księgi Izajasza, Księgi Hioba, Księgi Rodzaju i Księgi Przysłów, ale też Księgi Wyjścia, innych proroków i Księgi Mądrości. Może trochę trudno w to uwierzyć, ale *List do Kościoła w Koryncie* św. Klemensa Rzymskiego ma więcej cytatów ze Starego Testamentu niż wszystkie inne księgi, które wejdą później w skład Nowego Testamentu. Co więcej, żadna księga Nowego Testamentu nie zawiera cytatów tak obszernych ze Starego Testamentu, które tworzyłyby procentowo tak znaczną część dzieła, jak to jest w przypadku analizowanego *Listu*¹⁸.

Bardziej złożony jest problem związków *Listu* św. Klemensa z pismami, które później staną się częścią Nowego Testamentu. Słowa Jezusa cytowane są niezależnie od kanonicznych Ewangelii, które jeszcze nie istniały w formie, jaka jest nam znana. Jesteśmy pewni, że autor zna Pierwszy List do Koryntian, bo sam to stwierdza, zwracając uwagę na zawarte w nim ostrzeżenia. Ponieważ to właśnie Apostoł Paweł założył wspólnotę koryncką i znał ją dobrze, jego słowa zdaniem św. Klemensa Rzymskiego nie straciły na aktualności (choć były pisane ok. 40 lat wcześniej):

Zajrzyjcie znów do listu błogosławionego apostoła Pawła. Co wam najpierw napisał, na samym początku głoszenia Dobrej Nowiny? Prawdziwie natchniony Duchem Świętym pisał wam o sobie, Kefasie i Apollosie, gdyż już wtedy tworzyliście stronnictwa. Wina wasza była jednak wówczas mniejsza, bo tworzyliście owe stronnictwa wokół Apostołów o niezaprzeczanym autorytecie i wokół człowieka przez niego uznawanego. Dzisiaj zaś, pomyślcie

¹⁷ Zob. D.A. Hagner, *The Use of the Old and New Testament in Clement of Rome*, Leiden 1973, s. 120.

¹⁸ E. Prinzivalli, *La Lettera di Clemente ai Corinzi. Introduzione*, TCO 1, s. 107: „I Clem, in assoluto, ha più citazioni bibliche di tutti i libri neotestamentari. Nessuno scritto del Nuovo Testamento inoltre ha citazioni bibliche così lunghe e in nessuno esse compongono una percentuale così ampia del contenuto”.

tylko, jacy to ludzie zwiedli was na manowce i sprawili, że cieszyście się już mniejszym uznaniem i przycisła sława waszej miłości braterskiej¹⁹.

Św. Klemens Rzymski nie bez powodów odwołuje się tutaj do autorytetu Ducha Świętego, pod którego natchnieniem Apostoł Paweł pisał swego czasu swój List do Koryntian, podejmując temat sporów i podziałów, jakie już wtedy istniały w drogiej mu wspólnocie chrześcijan. Z upływem lat owe właśnie się pogłębiły, osłabła miłość braterska i trzeba było, aby we wspólnocie były zaprowadzone pokój i harmonia.

Jest prawdopodobne, że św. Klemens Rzymski znał także List do Rzymian²⁰. Można bowiem dostrzec pewne aluzje i, przede wszystkim, ścisły paralelizm między jego *Listem* 35, 6 oraz Rz 1,32: „Ci bowiem, co takie rzeczy popełniają, nienawistni są Bogu, nie tylko ci, co sami je popełniają, lecz i ci również, co pochwalają ich postępowanie”²¹ – „Oni to, mimo że dobrze znają wyrok Boży, iż ci, którzy się takich czynów dopuszczają, winni są śmierci, nie tylko je popełniają, ale nadto chwalą tych, którzy to czynią” (Rz 1,32). Przytoczone teksty stanowią bardzo interesujący przypadek, w którym, nawet bez szczegółowej analizy filologicznej, dostrzega się wpływ myśli Apostoła Narodów na sformułowania św. Klemensa Rzymskiego. Ten ostatni jednak nie odwołuje się tutaj *expressis verbis* do autorytetu Apostoła, nie wymienia jego imienia, jakby nauczył się na pamięć nauczania, które św. Paweł skierował swego czasu do wspólnoty rzymskiej i teraz je wykorzystuje w *Liście* kierowanym do Koryntian w podobnym kontekście i biorąc pod uwagę konkretne okoliczności.

Poza Pierwszym Listem do Koryntian i Listem do Rzymian nie mamy żadnego innego śladu w *Liście św. Klemensa Rzymskiego*, który by wskazywał na znajomość jakichś innych dzieł św. Pawła Apostoła. Klemens nie daje więc żadnego argumentu za istnieniem w tym czasie jakiegoś zbioru listów Pawłowych. Warto w tym miejscu zauważyć, że między samymi biblistami istnieją pewne różnice dotyczące chronologii w odniesieniu do tworzenia się tzw. *corpus Paulinum*²², ale kwestia ta nie jest przedmiotem niniejszego opracowania.

¹⁹ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios* XLVII 1-5, TCO 1, s. 246, BOK 10, s. 72. Por. 1Kor 1-4.

²⁰ Zob. Hagner, *The Use of the Old and New Testament in Clement of Rome*, s. 214.

²¹ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios* XXXV 6, TCO 1, s. 230, BOK 10, s. 67.

²² Zob. R. Penna, *L'origine del corpus epistolare paolino: problemi, analogie, ipotesi*, w: *Vangelo e inculturazione. Studi sul rapporto tra rivelazione e cultura nel Nuovo Testamento*, red. R. Penna, Cinisello Balsamo 2001, s. 633-634; S.E. Porter, *When and*

Innym pismem, które później wejdzie do kanonu, a które było znane św. Klemensowi Rzymskiemu, jest List do Hebrajczyków. Wystarczy przytoczyć tu odnośne fragmenty odnoszące się do Jezusa Chrystusa: „O tyle stał się wyższy od Aniołów, o ile odziedziczył wyższe od nich imię”²³ – „O tyle stał się większy od aniołów, o ile odziedziczył dostojniejsze od nich imię (Hbr 1,4).

Warto w tym miejscu zauważyć, że na mocne podobieństwa między tymi dwoma pismami zwracał uwagę już Euzebiusz z Cezarei w *Historii kościelnej*: „Klemens [...] w imieniu Kościoła rzymskiego napisał do Koryntian. Przytacza tam wiele myśli zaczerpniętych z Listu do Hebrajczyków, a nawet wypisuje z niego dosłowne fragmenty, dając tym samym dowód, że pismo to nie jest nowe. Z tego właśnie powodu nie bez racji zaliczono je do pism apostołskich”²⁴. Wybitny historyk starożytności wydaje się być przesadnie surowy w odniesieniu do św. Klemensa Rzymskiego, który wykazuje jednak sporą autonomię pojęciową, zwłaszcza w odniesieniu do chrystologii. Nasz autor wykorzystuje źródła według własnego uznania i toku myślenia. Nawet jeśli niektórzy współcześni badacze uważają św. Klemensa Rzymskiego za autora dzieł charakteryzujących się spekulacją na nieco niższym poziomie w porównaniu z cytowanymi źródłami, faktem pozostaje, że jego umiejętność wykorzystania tychże do własnych celów jest na najwyższym poziomie.

Już te powyższe, wybrane na zasadzie przykładu teksty ukazują nam wyraźnie, że omawiany *List* powstał przede wszystkim na bazie biblijnych wyrażeń ze Starego Testamentu oraz niektórych pism, które następnie wejdą do kanonu Nowego Testamentu. Nie wydaje się, aby było uzasadnione stanowisko, według którego to ważne z wielu punktów widzenia dzieło miało jako zasadniczy fundament filozofię grecką, zwłaszcza tę stoicką.

Jednocześnie dostrzega się, że św. Klemens Rzymski był człowiekiem gruntownie wykształconym i znał dokładnie myśl starożytnych filozofów greckich, co można dostrzec w niektórych fragmentach pisma, zwłaszcza w tym, który nas w sposób szczególny interesuje, czyli w części zatytułowanej „Pokój wszechświata i pokój między ludźmi” (19,2-23,5), w sposób jeszcze bardziej wyraźniejszy, w przytoczonych przez nas wyżej

How was the Pauline Canon Compiled? An Assessment of Theories, w: *The Paulin Canon*, red. S.E. Porter, Leiden 2004, s. 127.

²³ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios* XXXVI 2, TCO 1, s. 232, BOK 10, s. 67.

²⁴ Eusebius Caesariensis, HE III 38, 1-2, tł. A. Caba, Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, red. H. Pietras, ŻMT 70, Kraków 2013, s. 211.

fragmentach odnoszących się do harmonii w kosmosie (20,1-12), gdzie jest zdecydowanie mniej odniesień bo Starego Testamentu.

8. Harmonia kosmosu wzorem dla wspólnot chrześcijańskich

Autor *Listu* znający gruntownie także tradycję pogańską i żydowską jest przede wszystkim chrześcijaninem. Co więcej, wszystkie te trzy płaszczyzny łączą się w jego dziele w jedną spójną całość odwołującą się do harmonii w kosmosie ukazanej jako wzór dla współpracy i pokoju, których brakuje we wspólnocie korynckiej.

Św. Klemens Rzymski ukazuje Boga jako prawodawcę w odniesieniu do natury i jako tego, który na bieżąco nią kieruje. Obraz stworzonego świata jest optymistyczny, niemal idealny. Jest rzeczą zastanawiającą, że autor nie dostrzega kataklizmów, powodzi, susz, walk między zwierzętami. Można tu pokusić się o pytanie dlaczego. Wydawałoby się rzeczą logiczną stwierdzić, że stało się to wszystko na skutek grzechu człowieka. Jednak św. Klemens Rzymski nie podaje tego argumentu. Być może traktuje go jako oczywisty dla wszystkich adresatów dzieła, zwłaszcza kiedy stwierdza: „Wielki Pan i Stwórca wszechświata chciał, aby w pokoju i zgodzie (ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμολοίᾳ) żyło wszystko, wszystkim też stworzeniom czyni dobrze, a przeobficie obdarza zwłaszcza nas, którzy uciekamy się do jego miłosierdzia przez Pana naszego Jezusa Chrystusa”²⁵.

Raz jeszcze pojawiają się określenia „pokój” i „harmonia”. Harmonia kosmosu pełni w retoryce *Listu* rolę modelu, mającego wzbudzić u koryntian pragnienie dostosowania się do Bożego planu istniejącego i sprawdzającego się we wszechświecie.

Po tych słowach o zgodzie i pokoju, Biskup Rzymski przestrzega wspólnotę koryncką: „Zwróćmy baczną uwagę, umiłowani moi, aby te dobrodziejstwa nie stały się dla nas potępieniem, jeśli nie będziemy postępować w sposób godny Pana, czyniąc zawsze w zgodzie (ὁμολοίᾳ) to, co jest dobre i miłe w Jego oczach”²⁶.

Jest to pewien rodzaj podsumowania poprzedniego, dłuższego toku myślowego oraz pewna przestroga kierowana do zwaśnionych wiernych tworzących wspólnotę koryncką. Św. Klemens Rzymski nie boi się w tym kontekście użyć słowa „potępienie”, które może odnosić się do nich, jeśli

²⁵ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios* XX 11, TCO 1, s. 213, BOK 10, s. 61.

²⁶ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios* XXI 1, TCO 1, s. 212, BOK 10, s. 61.

nie będą postępować w sposób godny Pana. Nie mogło w tym kontekście zabraknąć słowa „zgoda”, jednego z kluczowych terminów całego *Listu*. Nie bez znaczenia jest też fakt – przekonuje autor *Listu* – że Bogu znane są wszystkie nasze myśli i zamiary:

Rozważmy, jak blisko (ἐγγύς) jest nas, a wzroku Jego nie ujdzie nic z naszych myśli ani z naszych zamierzeń. Słuszną jest zatem rzeczą, abyśmy nie uchylali się jak dezerterzy od pełnienia Jego woli. Gdy mamy do czynienia z ludźmi bezrozumnymi i bezmyślnymi, co wynoszą się ponad innych i przechwalają dumnymi słowami, bądźmy gotowi raczej ich niżli Boga obrazić²⁷.

Słowo „blisko” (ἐγγύς) jest używane w Biblii greckiej dla ukazania dobroci Boga w odniesieniu do człowieka, zwłaszcza tego, który Go szuka i do Niego się modli²⁸. Zaakcentowanie bliskości Boga w terażniejszości wiąże się z Jego zdolnością do oceny działań człowieka na sądzie ostatecznym²⁹. Tenże Bóg, który w ujęciu św. Klemensa Rzymskiego jest o wiele bliższy człowiekowi niż bogowie greccy, stworzył świat, który może posłużyć jako wzór dla skłóconej wspólnoty korynckiej i, w jakiejś mierze, dla wszystkich chrześcijan.

Przeprowadzona analiza filologiczna i źródłowa zagadnienia pokoju wszechświata i pokoju między ludźmi według *Listu do Kościoła w Koryncie* św. Klemensa Rzymskiego, obejmująca przede wszystkim jego część od rozdziału 19, 2 do 23, 5, pozwala nam teraz na krótkie podsumowanie. Biskup Rzymu pisze swój *List* do zwaśnionej wspólnoty korynckiej, używając różnych argumentów, aby zaprowadzić w niej pokój i współpracę. Odwołuje się m.in. do harmonii, jaka istnieje w świecie stworzonym przez Boga, i wskazuje na nią jako pewien wzór porządku

²⁷ Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios* XXI 3-5, TCO 1, s. 212, BOK 10, s. 61.

²⁸ Zob. Ps 33,19; 118,151.

²⁹ Fragment *Prima Clementis* XXI 3 został później przytoczony niemal w całości przez: Polycarpus Smyrnensis, *Epistula ad Philippenses* IV 3, w: *Die Apostolischen Väter. Griechisch-deutsche Parallelausgabe auf der Grundlage der Ausgaben von F. X. Funk – K. Bihlmeyer und M. Whittaker mit Übersetzungen von M. Dibelius und D.-A. Koch neu übersetzt und herausgegeben von A. Lindemann und H. Paulsen*, Tübingen 1992, s. 248: „On wszystko dokładnie bada i nic się przed Nim nie ukryje ani z naszych myśli, ani z naszych uczuć, ani z tajników naszego serca”, BOK 10, s. 157.

oraz pokoju dla wiernych korynckich. Autor *Listu* zna solidnie filozofię grecką, tradycję żydowską, ale przede wszystkim doktrynę chrześcijańską. Stąd w jego argumentacji pojawiają się głównie elementy biblijne, wzięte oczywiście ze Starego Testamentu, które zdecydowanie przeważają nad elementami filozofii greckiej, obecnymi, jak się wydaje, zwłaszcza w części *Listu* 20, 1-10 o czterech pierwiastkach. Jednak nawet w tej ostatniej dostrzec można niektóre myśli i sformułowania biblijne. Nie wydają się więc uzasadnione poglądy badaczy dostrzegających w filozofii greckiej główne źródło inspirujące św. Klemensa Rzymskiego piszącego swój *List* adresowany do wspólnoty korynckiej.

Bibliography

Sources

- Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios*, ed. E. Prinzivalli – M. Simonetti, w: *Se-guendo Gesù. Testi Cristiani delle Origini*, TCO 1, Milano 2010, s. 180-274, tł. A. Świderkówna, w: *Pierwsi świadkowie. Św. Klemens Rzymski. List do Kościoła w Koryncie*, BOK 10, Kraków 1998, s. 51-81.
- Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica*, tł. A. Caba, Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, red. H. Pietras, ŻMT 70, Kraków 2013.
- Polycarpus Smyrnensis, *Epistula ad Philippenses*, w: *Die Apostolischen Väter. Griechisch-deutsche Parallelausgabe auf der Grundlage der Ausgaben von F. X. Funk – K. Bihlmeyer und M. Whittaker mit Übersetzungen von M. Dibelius und D.-A. Koch neu übersetzt und herausgegeben von A. Lindemann und H. Paulsen*, Tübingen 1992, s. 244-256, tł. A. Świderkówna, *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich. Św. Polikarp ze Smyrny. List do Kościoła w Filipi*, red. M. Starowieyski, BOK 10, Kraków 1998, s. 156-161.

Studies

- Hagner D.A., *The Use of the Old and New Testament in Clement of Rome*, Leiden 1973.
- Hamman A. – Flores Colín M., *Pace*, w: *Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, t. 3, red. A. Di Berardino, Genova – Milano 2008, k. 3719.
- Lindemann A., *Die Clemensbriefe*, Tübingen 1992.
- Lona H.E., *Der Erste Clemensbriefe*, Göttingen 1998.
- Martin J.P., *Prima Clementis: ¿Estoicismo o Filonismo?*, „Salmaticensis” 41 (1994) s. 5-35.

- Penna R., *L'origine del corpus epistolare paolino: problemi, analogie, ipotesi*, w: *Vangelo e inculturazione. Studi sul rapporto tra rivelazione e cultura nel Nuovo Testamento*, red. R. Penna, Cinisello Balsamo 2001, s. 615-641.
- Porter S.E., *When and How was the Pauline Canon Compiled? An Assessment of Theories*, w: *The Paulin Canon*, red. S.E. Porter, Leiden 2004, s. 95-127.
- Prinzivalli E., *La Lettera di Clemente ai Corinzi. Commento*, w: *Seguendo Gesù. Testi Cristiani delle Origini*, red. E. Prinzivalli – M. Simonetti, TCO 1, Milano 2010, s. 449-541.
- Prinzivalli E., *La Lettera di Clemente ai Corinzi. Introduzione*, w: *Seguendo Gesù. Testi Cristiani delle Origini*, red. E. Prinzivalli – M. Simonetti, TCO 1, Milano 2010, s. 79-149.
- Starowieyski M., *Klemens Rzymski*, w: *Nowy Słownik Wczesnochrześcijańskiego Piśmiennictwa*, red. M. Starowieyski – W. Stawiszyński, Poznań 2018, s. 605-607.
- Świderkówna A., *Św. Klemens Rzymski. List do Kościoła w Koryncie. Przypisy*, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich. Św. Polikarp ze Smyrny. List do Kościoła w Filipi*, red. M. Starowieyski, BOK 10, Kraków 1998, s. 82-87.
- Turek W., *Prima Clementis: zagadnienie prymatu biskupa Rzymu w ujęciu współczesnych opracowań patrystycznych*, „Vox Patrum” 46-47 (2004) s. 33-49.
- Turek W., *Bóg, w którego wierzą chrześcijanie według 'Prima Clementis'*, „Vox Patrum” 61 (2014) s. 269-282.
- Widok N., *Droga dążenia do świętości według Klemensa Rzymskiego*, „Vox Patrum” 57 (2012) s. 721-729.
- Widok N., *Klemens Rzymski o sukcesji apostolskiej*, „Vox Patrum” 62 (2014) s. 542-550.